

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.72

ПРИРОДНО-ПРАВОВА ТЕОРІЯ І КОНСТИТУЦІЙНЕ БУДІВНИЦТВО В США

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри
державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Анотація Статтю присвячено історико-правовому аналізу проблеми переходу людства до конституціоналізму. Йдеться про конституційний процес у США у XVIII ст. В історії це був перший випадок побудови конституційного устрою на ґрунті демократичних цінностей, рівноправ'я, забезпечення прав людини. Показано специфіку формування державності США. Доведено значення природно-правової теорії для становлення практики сучасного західного конституціоналізму. Наголошено на значенні забезпечення прав людини в сучасному світі, в усіх державах.

Ключові слова: права людини, конституція, конституціоналізм, демократія, США, природно-правова теорія, суспільний договір.

Аннотация Статья посвящена историко-правовому анализу проблемы перехода человечества к конституционализму. Речь идет о конституционном процессе в США в XVIII в. В истории это был первый случай построения конституционного строя на основе демократических ценностей, равноправия, обеспечения прав человека. Показана специфика формирования государственности США. Доказано значение естественно-правовой теории для становления практики современного западного конституционализма. Акцентировано внимание на значении обеспечения прав человека в современном мире, во всех государствах.

Ключевые слова: права человека, конституция, конституционализм, демократия, США, естественно-правовая теория, общественный договор.

Annotation The article is devoted to historical and legal analyze of the problem of mankind transition to a constitutionalism. It was the constitutional process in USA. It was a first time of constitutional building based on the democratic values, equality, promotion of human rights. The specific of USA statement's organization is showed. It was proven the importance of the natural law theory for becoming of modern western constitutionalism's practice. An attentive was accented on the importance of promotion of human rights in modern world, in all states.

Key words: human rights, constitution, constitutionalism, democracy, USA, natural law theory, social contract.

Поточний рік є роком 240-річчя Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки, а наступний – 230-річчя Конституції США. Це – винятково важливі віхи політико-правової історії людства. Якщо про доктринальний конституціоналізм можна говорити, звичайно, з певними натяжками і умовностями, починаючи з часів Платона і Аристотеля [див.:1], то практичний, втілений в життя, такий, що став прикладом для всього людства розпочинається передусім зі Сполучених Штатів.

Дослідження правових і політичних аспектів утворення США як демократичної федеративної республіки, їх Конституції й конституційного ладу розпочалися давно, з другої половини XVIII ст. Вже в рік прийняття федеральної Конституції Д. Адамс написав тритомну монографічно-публіцистичну працю «Захист конституцій урядової влади в Сполучених Штатах Америки». У подальші роки, десятиріччя й століття науковці ледь не всіх держав світу (хіба що крім колоніальних і постколоніальних) зверталися до аналізу як самих конституційних текстів (власне Конституції та Білля про права), так і

соціально-політичних умов встановлення в США конституційного республіканського ладу. Велику історіографію залишили у своєму науково-публіцистичному доробку батьки – засновники США, батьки Конституції, про яких писали, пишуть і будуть писати науковці.

Окрім цього, жодна загальна робота, присвячена теоретичним основам сучасного конституціоналізму, а також історії конституцій держав світу не може, на нашу думку, обійти питання історії Конституції США. Лише серед українських науковців теорії й історії конституційного права торкалися О. Бандурка, Ю. Барабаш, Д. Белов, Ю. Бисага, А. Георгіца, А. Крусян, О. Марцеляк, М. Савчин, А. Селіванов, В. Сєрьогін, П. Стецюк, О. Супрунюк, Ю. Тодика, В. Федоренко, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, О. Ярмиш і багато інших відомих науковців.

Англійська колонізація Північної Америки розпочалася у 1607 р. заснуванням поселення Джеймстаун. Найближчими роками виникали нові населені пункти, створювані переважно пуританами, при цьому як правило, радикальним їх крилом. Пройшло всього 13 років, і з'явилася найперша конституційна легенда майбутніх Сполучених Штатів. Це була історія про «батьків – пілігримів».

Радикальна пуританська громада переселялася з Англії через Голландію (Лейден) до Північної Америки і на борту корабля «Мейфлауер» її члени уклали угоду про організацію свого життя на новому місці. Вони мали намір створити «громадянський і політичний організм» для забезпечення спільних інтересів, досягнення суспільної безпеки і блага на підставі справедливих і рівних для всіх законів [2, с. 371].

Умови колонізації були винятково складними. Величезна відстань від метрополії, складнощі комунікацій з нею у тогочасних обставинах, суворі природні умови, конфлікти з туземним індіанським населенням створювали передумови для формування релігійних соціальних громад, ґрунтованих на засадах самоврядування, рівності й необхідності ефективної організації суспільного життя.

Особливості державно-правового устрою англійських колоній у Північній Америці полягали в тому, що вони засновувалися не державою. Колонізацію здійснювали або торговельні компанії, або взагалі приватні особи. Правовою підставою для неї ставали королівські хартії, у яких визначалися територіальні межі колоній, а також принципи їх політичної організації. До головних з них належали право на самоврядування і на таку організацію управління, яка б вела до процвітання колоній. Таким чином, уряд Великої Британії надавав переселенцям свободу самим організувати своє суспільне життя [3, с. 2]. Громадсько-самоврядна модель ставала зародком американського республіканізму.

Як справедливо стверджує С. Серьогіна: «Разом із британськими переселенцями політико-правові ідеї тогочасного конституціоналізму «перекочували» за океан і були відтворені у текстах конституцій американських штатів. Більше того, іноді поняття «конституція» і «форма правління» використовувалися як синоніми» [4, с. 143].

Недержавний характер заснування англійських північноамериканських колоній призвів до формування нового розуміння держави. Сьогоднішні політологи і теоретики права чимало говорять про трансформацію суті держави від держави – апарату до держави – асоціації (держави - корпорації). Ця ідея вперше була обнародована у XVII ст. американським проповідником Роджером Уільямсом. Держава, за його думкою, наділяється владою примушувати лише за тієї неодмінної умови, що таким чином вона забезпечує справедливість. Уряд, який застосовує владу, утримує свої повноваження не насильством, а єдино шляхом посередництва і компромісу, апеляції до розуму і здорового глузду громадян. «Держава в трактуванні Уільямса схожа на величезну корпорацію, покликану слугувати всьому суспільству» [2, с. 374].

Державотворення в північноамериканських колоніях чинилося багато при чому «з чистого аркуша». Ідейним натхненням батьків – засновників колоній стали погляди індепендентів, які в метрополії у ході Англійської революції середини XVII ст. влади не здобули. Однак, перемога «Славної революції» 1689 р. остаточно встановила у Великій Британії конституційну монархію, перетворивши Англію на найбільш демократичну державу в тогочасному світі. При цьому більш помірковані демократи

(конституціоналісти) брали участь у державотворенні Британської імперії, а більш радикальні, які переселилися за океан – майбутніх США.

Чи не найвідомішу оцінку конституційної англійської монархії дав Вольтер у «Філософських листах»: «Англійська нація – єдина на Землі, яка добилася обмеження королівської влади шляхом спротиву, а також встановила з допомогою послідовних зусиль те мудре правління, при якому государ, всемогутній коли справа йде про благі справи, виявляється зв'язаним руками і ногами, якщо він має намір здійснити зло... Палата лордів і палата громад є посередниками нації, король верховним посередником» [5].

Однак, реалії політичного і правового життя англійських колоній у Північній Америці створили передумови для реалізації не лише ідей мислителів Англійської революції XVII ст., а й теорії, яка на момент, коли «Мейфлауер» швартувався біля східних берегів північноамериканського континенту, мала вже майже дві тисячі років віку. Йдеться про теорію суспільного договору. Перші роздуми про угоду людей, угоду індивідів і суспільства, громадян між собою і громадян з державою з'явилися ще до нашої ери в різних, не зв'язаних між собою кінцях тогочасного цивілізованого світу. Подібні ідеї у первинному вигляді зустрічаємо, зокрема, у надбанні давньогрецького мислителя Сократа і давньокитайського Мо цзи. Теорія суспільного договору з тих давніх часів супроводжує й нерідко становить складову природно-правових доктрин.

У IV ст. до н.е. Аристотель уперше послідовно розділив право на природне і волевстановлене [6, с. 44]. Цей поділ пройшов впродовж століть античності через твори великих римських юристів (Гай, Модестін, Павел, Папініан, Ульпіан) і Середньовіччя (починаючи з Фоми Аквінського) до Нового часу.

Природно-правові теорії Нового часу, як відомо, сформувалися в XVII – XVIII ст. великими мислителями доби Нідерландської (Г. Гроцій, Б. Спіноза), Англійської (Г. Гоббс, Д. Локк), демократичних (чи буржуазно-демократичних) революцій, а також епохи Просвітництва. У всіх цих теоретичних конструкціях йшлося, з одного боку, про невідчужувані права людини, з іншого – про походження держави внаслідок суспільного договору. Вказані фундаментальні підвалини природно-правових доктрин були взаємопов'язаними – адже природні права людини, за винятком невідчужуваних, передає «політичному організму» - державі. Обсяг цих прав у кожному конкретному вченні відрізнявся. Однак, у будь-якому випадку укладення суспільного договору відбувався у давні, попередні часи, під час переходу людини від природного стану до громадянського стану. Це були певні історико-правова і філософсько-правова моделі.

І ось колоністи Північної Америки отримали унікальну можливість укладати такі суспільні договори вже в Новий час, робити це свідомо. Саме тому значна частина американських істориків вважають Угоду, укладену лейденськими батьками – пілігримами на борту корабля, першим достовірним і відомим суспільним договором [2, с. 172]. Безумовно, тут є велика «натяжка». Адже колоністи не творили

державу одразу, це була колонія – поселення. Варто наголосити, що британські колонії у Північній Америці у XVII ст. мали, як правило, релігійний характер, тому магістрати (урядовці) і пресвітери, старійшини протестантських громад нерідко були одні й ті самі люди.

Англійські колоністи перетинали океан, маючи стійкі самоврядні традиції, і за нормами їх хартій мали статус громадян, а не підданих [7, с. 120]. При цьому «...колоністи мали всі права і привілеї, гарантовані законом метрополії. Це дозволило правосуддю колоній захищати права колоністів від тиску уряду Англії» [8, с. 380]. Таким чином, вище наведені обставини створювали передумови як для перетворення колоній – поселень у колонії – держави, так і для їх конституювання у формі основних законодавчих актів як виразів змісту суспільного договору.

Тобто існували певні, більш суттєві, ніж скажімо в «старій» Європі передумови переходу суспільства і держави на конституційні «рейки», на формування конституціоналізму. «Конституціоналізм бачиться як системна і осмислена наявність конституційних цінностей у реальному громадському житті, на чому базується вся правова система. Нормативні характеристики цього принципу передбачають наявність необхідних і достатніх правових гарантій для усвідомленої реалізації прав і свобод в усій системі права і громадських відносин» [9].

Але, виникає ще одне винятково важливе теоретичне питання – текстуалізації конституційних актів. Думається, не буде великим перебільшенням стверджувати, що поняття написаних конституцій виникло після того (або одночасно) з тим, як виникло поняття писаних конституцій. Отже, методологічно й теоретично значущим є висновок С. Шевчука: «При характеристиці конституціоналізму слід звернути велику увагу на писаний конституційний текст, який настільки укорінений у культурній традиції Європи... Такий текст – Біблія, *Corpus juris civilis*, *Corpus juris canonici*, Тора, класики Античності тощо – становив предмет Великого діалогу поколінь, який продовжують сучасні тексти конституцій. Саме тексту, а не звичаю чи прецеденту, надавалося особливе значення у забезпеченні прав та свобод. Убезпечення від свавілля державної влади невідворотно вимагало не просто встановлення зобов'язань з боку короля, але й фіксації самих принципів конституціоналізму. Така фіксація в силу окресленої цивілізаційної традиції вимагала Тексту – так виникли ідеї конституції як Основного Закону держави» [2].

І такі тексти почали виникати в північноамериканських колоніях. Автори «Зводу свобод» Массачусетсу 1641 р. зіткнувся з труднощами при його втіленні в життя. Кодифікаційний акт був перепрацьований і виданий через сім років під назвою «Закони і свободи». Чимало істориків вважають його першим кодексом сучасного західного світу [2]. Універсальність цього акта, його спрямованість на врегулювання відносин між державою (колонією) й громадянином, суттєві ознаки реалізації теорії як природного права, так і похідної від неї доктрини народного суверенітету, дозволяють говорити про нього якщо не як про

конституційний у сучасному розумінні слова, то «передконституційний», або «конституційно-подібний» закон. За цим зразком універсальні кодекси склалися після цього в інших колоніях.

Массачусетські «Закони» відтворювали і повторювали всі конституційні англійські права і свободи громадян, а саме: рівність всіх перед судом, змагальність процесу, право на суд присяжних, право на апеляцію за вироком чи рішенням суду тощо. Однак, перелік прав громадян був істотно розширений: ним заборонялися тортури і жорстокі та антигуманні покарання, передбачалися звільнення від феодальних повинностей, заборона монополій. Таким чином, цей акт закріплював найбільш широке коло прав особи у тогочасному світі [3, с. 3].

Загальновідомо, що конституційний процес у США, перший такого масштабу і значення, відбувся в часи боротьби Сполучених Штатів з Англією за незалежність. У перебігу цих подій величезну роль відіграли Перший і Другий Континентальні конгреси (відповідно 1774 і 1775 років). Вони проходили у Філадельфії. На Першому була прийнята Декларація, в якій проголошувалися природні права колоністів на життя, свободу і власність [10, с. 321]. Таким чином, за іронією долі ідеї англійця Дж. Локка були використані північноамериканськими колоністами у боротьбі за незалежність саме з Англією.

Природні права людини в межах всіх північноамериканських держав – колоній були закріплені у загальновідомій Декларації незалежності США 4 липня 1776 року, яка стала першим державним політико-правовим актом, що проголосив загальну рівність і закріпив невідчужувані права людини. Цього разу автор Декларації Т. Джефферсон, який був прихильником теорії народного суверенітету й суспільного договору в трактуванні Ж.Ж. Руссо, удосконалив на свій розсуд перелік невідчужуваних прав людини. У Д. Локка він складався з прав на життя, свободу, власність. Т. Джефферсон визначив права на: життя, свободу і прагнення до щастя. Виходячи з цього, Декларація вперше закріплювала ідеї Вольтера і Руссо про право народу на повстання, яке при загрози необмеженого деспотизму стає обов'язком народу. Таким чином, створилися політико-правові передумови для того, щоб оцінювати одні й ті ж події або як повстання, або як заколот чи спробу державного перевороту (залежно від політичного та ідеологічного куту зору).

1776-й рік став роком прийняття перших американських конституцій. Дивовижно, але створені в умовах Війни за незалежність, вони все ж таки уникали надзвичайщини і мали демократичний характер, спиралися на ідеї класиків природно-правової теорії, зокрема просвітників. Як стверджував один з «батьків – засновників» США Т. Пейн, відділення північноамериканських колоній від Англії, незалежність Сполучених Штатів Америки були б справою невеликого значення, якби вони не супроводжувалися революцією в принципах і практиці управління [див.: 11, с.97].

Першими конституціями штатів у США стали: Конституція Нью-Гемпшира (5 січня 1776 р.), та Конституція Вірджинії – батьківщини Т. Джефферсона (29 червня того ж року).

Конституція Нью-Гемпшира була невеликим і нескладним з точки зору конституційно-юридичної техніки актом, білля про права, однак вона організувала законодавчу владу як двопалатний парламент, який складався з Палати представників (Ассамблеї) та Ради. Конституція штату не передбачала посади губернатора чи якогось іншого одноосібного керівника. Парламент мав компетенцію призначати всіх чиновників і офіцерів [13].

Конституція Вірджинії, на відміну від Нью-Гемпширської, відкидала можливість відновлення колоніальної залежності від Англії, була побудована на засадах теорії природного права і суспільного договору. Вона регламентувала організацію влади у штаті й стала своєрідним провісником майбутньої Конституції США. Конституція Вірджинії починалася Біллем про права. У першій статті стверджувалося – всі люди (щоправда, йшлося про чоловіків - men) за природою мають рівні права і є вільними. Джерелом всієї влади визначався лише народ. Визначалася виборність парламенту на рівноправних засадах, а у ст.12 уперше в історії людства, серед інших свобод, визначалася свобода преси (друку). Передбачався двопалатний парламент (легіслатура, потім ця назва поширилася на всі штати Північної Америки), який складався з палати представників і сенату. Виконавчу владу мав очолювати губернатор за схваленням обох палат. Він визначався як керівник всіх магістратур. Окремо Конституція Вірджинії виділяла верховну судову владу штату. Обидві палати парламенту (Асамблеї) мали шляхом балотування призначати суддів Верховного апеляційного суду штату, Генерального суду, інших спеціалізованих судів (канцлерського, адміралтейського), а також Генерального атторнея (представника, за суттю - прокурора) [13].

Таким чином, Конституція Вірджинії стала першим в історії людства актом легітимації як природних і невідчужуваних прав людини і громадянина, так і розподілу влад. Ідея Ш.Л. Монтеск'є, ґрунтована на висновках Дж. Локка, традиція усвідомлення розподілу влад, яка вперше, швидше за все, на нашу думку, інтуїтивно, лише за функціональною ознакою, була вказана ще Аристотелем, перейшла зі сфери теоретичних викладок (і навіть мрій), у практичну площину державного будівництва.

За взірцем Вірджинії, почали приймати демократичні конституції й інші північноамериканські штати. Після прийняття історичної Декларації незалежності США 4 липня 1776 р. штати ставали державами (State) у повному сенсі цього слова. До 1780 року всі штати, за винятком Род-Айленда та Коннектикуту, прийняли власні демократичні конституції, ґрунтовані на положеннях природно-правової, просвітницької доктрини. Базовим політико-правовим стандартом для них стала Декларація про незалежність США. При цьому Конституція Массачусетсу 1780 р. була вперше в історії винесена на референдум [4, с. 10 та ін.].

Відбулася справжня революційна подія. Американські політики та юристи, прагматики і патріоти, навіть утилітаристи, як-то Б. Франклін, втілили в життя прогресивні ідеї щодо законодавчого

забезпечення і державного гарантування базових прав людини – тих самих, які сьогодні називають правами людини першого покоління. Однак, на нашу думку, саме вони є універсальними, такими, які міжнародна спільнота повинна забезпечити на кожному клаптику, де ступає нога людини.

Подальший конституційний процес у США, перший конституційний процес в історії людства, є достатньо відомим у професійному середовищі юристів. Він призвів до прийняття 17 вересня 1787 р. Конституції США, потім поправок 1791 р., головною з яких став, безумовно, Білля про права, який набув чинності 15 грудня вказаного року. Безумовно, можна погодитися, що «...Білля надав громадянам свободу слова, зборів і вибору релігії, недоторканність особи і житла. Але багато бідняків, негрів, індіанців, а також жінки виборчого права не отримали» [10, с. 323]. Однак, до цього питання слід підходити історично. Не лише Конституція США, а й Білля про права приймалися у часи, коли в світі існували лише дві демократичні держави – Англія й Нідерланди, у Франції вирувала революція, а в Російській імперії Катерина II вдруге покріпачувала українських і прибалтійських селян. Був зроблений вирішальний крок до усвідомлення світом того, що людина є найвищою соціальною цінністю. Однак, багато де, у тому числі й у сучасній демократичній Україні, від проголошення цього до справжньої реалізації ще неблизько. Причин тому чимало, і перелік їх є темою окремих розмірковувань.

«Благополучні ситі» держави заходу, передусім Європи настільки занурилися до цих питань, що часом це видається надмірним у той час, коли на значній частині планети не забезпечені взагалі ніякі покоління прав людини. Авторитарні режими сучасності, у тому числі у колишніх чи майбутніх «наддержавах» екзамнують демократію, і ми спостерігаємо як вона часто-густо виглядає досить безпорадно перед викликами сьогодення.

Опікуючись проблемами четвертого покоління прав людини: зміни статі, штучного запліднення, віртуальної реальності чи одностатевих шлюбів тощо [14, с. 101], розвинуті держави світу, передусім західноєвропейські, видається, втратили відчуття реальності і розуміння того, що для більшості населення земної кулі, для переважної частини людства названі проблеми не лише не є актуальними, а й чимось надуманим. У багатьох державах так званого «третього світу» громадянам не гарантовані життя, безпека, власність. Спостерігається світоглядний розрив, поляризація не лише всередині суспільств за ознаками матеріального добробуту й правової захищеності, а й державами, регіонами, континентами. Дійсність показує, що поза логікою і здоровим глуздом є сусідство у сучасній європейській груповій правосвідомості (а про неї ми можемо судити зі спрямованості діяльності ОБСЄ) таких, скажімо, проблем як легалізація одностатевих шлюбів і протидія торгівлі людьми – якщо називати речі своїми іменами, сучасне рабство. Морально-правова і цивілізаційна дистанція у дві тисячі років спокійно уживається у сприйнятті людей, котрих ми вважаємо носіями європейських цінностей.

Перше покоління прав людини є, на наше глибоке переконання тим фундаментом, який необхідний

забезпечити на всій території земної кулі. Протягом багатьох століть кращі уми людства витрачали чимало зусиль, щоб розробити відповідну доктринальну базу, а тисячі мужніх і принципових людей наклали життям заради закріплення в бутті сучасної цивілізації базових прав на життя, свободу, власність, законне й справедливе правосуддя тощо.

Саме тому, як видається, і в Україні, і не в меншій мірі, в усьому світі варто згадати перші законодавчі кроки до забезпечення прав і свобод людини, початок переходу конституціоналізму від політико-правової думки, до державно-правової реальності, практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук С. Історія конституціоналізму: від святого письма до конституційного тексту. Елементи конституціоналізму // Юридичний журнал. – 2008. – №10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3040>.
2. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
3. Лафитский В.И. Конституционный строй США: Монография / Лафитский В.И. – М.: Ин-т законод-ва и сравнит. правоведения при Правительстве Российской Федерации, 2007. – 320 с.
4. Сergyogina S.G. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики: Монографія / С.Г. Сergyogina. – Х.: Право, 2011. – 768 с.
5. Вольтер. Философские письма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bookre.org/reader?file=183716>.
6. Демиденко Г.Г. Історія вчень про право і державу: Курс лекцій. – Х.: Факт, 2001. – 384 с.
7. Сворац С.Д. Політико-правова думка України XIX – XX століть про народовладдя: монографія / С.Д. Сворац. – Івано-Франківськ, 2015. – 376 с.
8. Калашников В.М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607-1775): монографія / Калашников В.М., Малишко В.М. – К.: Логос, 2015. – 406 с.
9. Арутюнян Г. Конституціоналізм и конституция в контексте конституционной культуры нового тысячелетия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.concourt.am/arme>.
10. Конституції зарубіжних країн / Авт.-упоряд.: В.О. Сergyogin, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. к.ю.н., доц. В.О. Сergyogina. – Х.: ФІНН, 2009. – 664 с.
11. Болховитинов Н.Н. США: проблемы истории и современная историография / Н.Н. Болховитинов. – М.: Наука, 1980. – 405 с.
12. Конституція Нью Хемпшир [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.knowledgr.com/03825315>
13. The Constitution of Virginia: June 29, 1776 1(1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nhinet.org/ccs/docs/va-1776.htm>.
14. Аврамова О., Жидкова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми // Право України. – 2010. – №2. – С. 101-106.